

УДК 342.924:35.072.22 (477)

І.Ю. КАРПІНСЬКИЙ, П.І. КАРПІНСЬКА

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ФАКТОРИ БОРОТЬБИ З КОРУПЦІЄЮ В УКРАЇНІ

Карпінський Ігор Юліанович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії Національного університету біоресурсів і природокористування України

Карпінська Поліна Ігорівна – бакалавр, студентка 5 курсу факультету філософії Українського національного університету ім. Т. Г. Шевченка (м. Київ)

Стаття присвячена аналізу основних факторів протистоянню корупції в Україні, аналізуються історичні корені корупції в Україні. Автори приходять до висновку, що корені сучасної корупції в Україні слід шукати не в корупційній активності чиновників, а в корупційній активності громадян, у системі поглядів і переконань людей. Проблема подолання корупції перетворюється на проблему формування суспільного світогляду, а це вже є прерогативою освіти.

Ключові слова: корупція, фактори корупції в Україні, історичні корені корупції в Україні, «суспільна корупція», соціально-психологічні фактори розповсюдження корупції в Україні, антикорупційне навчання, «дрібна корупція».

Стаття посвячена аналізу основних факторов протистояния коррупции в Украине, анализируются исторические корни коррупции в Украине. Авторы приходят к выводу, что корни современной коррупции в Украине следует искать не в коррупционной активности чиновников, а в коррупционной активности граждан, в системе взглядов и убеждений людей. Проблема преодоления коррупции превращается в проблему формирования общественного сознания, а это есть прерогатива образования.

Ключевые слова: коррупция, факторы коррупции в Украине, исторические корни коррупции в Украине, «общественная коррупция», социально-психологические факторы распространения коррупции в Украине, антикоррупционное обучение, «мелкая коррупция».

Corruption, the factors of corruption in Ukraine, the historical roots of corruption in Ukraine, “social corruption”, socio-psychological factors of the spread of corruption in Ukraine, anti-corruption education, “petty corruption”.

Keywords: corruption, the factors of corruption in Ukraine, the historical roots of corruption in Ukraine, “social corruption”, socio-psychological factors of the spread of corruption in Ukraine, anti-corruption education, “petty corruption”.

© І.Ю. Карпінський, П.І. Карпінська, 2012

Актуальність зазначеної теми обумовлена трьома факторами:

По-перше, проблема корупції зачіпає інтереси, якщо не всіх, то більшості громадян України, так за соціологічним дослідженням, проведеним Інститутом соціології НАН України, – більше 30% опитаних давали хабарі за останні 5 років, а в більш ніж 70% опитаних чиновники просили про послугу або вимагали хабар [6, с. 113, 115]. Така ситуація не могла не викликати стурбованості громадян. За даними Інституту соціології НАН України, на перше місце (55,3%) у відповідях на запитання: «Що з наведеного є в Україні найхарактернішими прикметами сьогодення?» опитані поставили корупцію [24, с. 211-212, 655].

По-друге, величезним загальносуспільним значенням негативних наслідків корупції. Вона веде до руйнування основ державної влади і як наслідок – до різкого падіння довіри з боку громадян до працівників центральних та місцевих органів державного правління. Дані, які подає Інститут соціології НАН України, виходячи з проведених соціологічних досліджень, вражають – рівень довіри українських громадян до центральних та місцевих органів державного правління – 2,75, – це найнижчий показник в Європі (найвищий: Данія – 3,58, далі Норвегія – 3,56, Австрія – 3,47, навіть у наших сусідів і «братів»

по тоталітарному табору показники вищі, Польща – 3,06, Угорщина – 3,25, Словенія – 3,29). 31,5% опитаних не довіряють або зовсім не довіряють їм, і лише 2,7% – довіряють повністю [6, с. 29].

Це призводить до викривленого розуміння цілей і завдань працівників органів державного управління. 35,3% опитаних громадян України вважають, що в першу чергу працівників державних організацій спонукає допомагати людям не професійна відповідальність – 20,7%, відчуття обов’язку – 16,4% або особисте співчуття – 9,4%, а хабарі [23, с. 668].

Але найстрашніше, що все це веде до деградації суспільної моралі, що може привести до загальної соціально-політичної кризи українського суспільства. Корумповані відносини все більше витісняють правові, етичні відносини між людьми, із аномалії поступово перетворюються на норму поведінки.

Вже зараз ми відчуваємо наслідки такої деградації. Як показує опитування, проведене Інститутом соціології НАН України, – 12,6% громадян України не засуджують хабарництво, це найвищий показник серед європейських країн (для порівняння – Ісландія – 0,7%; Ірландія – 1,7%; Норвегія і Данія – 1,8%; серед сусідів – Угорщина і Чехія – 3,7%; Польща – 4,1%) [6, с. 114].

По-третє, високим рівнем корумпованості укра-

їнського державного апарату. Про це пишуть і говорять усі – політики, журналісти, депутати Верховної Ради України, прості люди. Про високий рівень корупції в Україні говорять і за кордоном, що суттєво впливає на кількість інвестицій в нашу економіку, економічну привабливість України.

Для України корупція стала чинником, що реально загрожує національній безпеці і конституційному ладу нашої держави. Корупція негативно впливає на різні сфери суспільного життя: економіку, політику, управління, соціальну і правову сфери, громадську свідомість, міжнародні відносини. Вона є однією з основних перешкод побудови демократичної, соціальної, правової держави Україна, утвердження і реалізації принципу верховенства права. Усе це було зафіксовано в висновках оціночного звіту рівня корумпованості українського суспільства Секретаріату GRECO Ради Європи: «Україна сприймається як країна, вражена значним чином корупцією, при цьому вказана проблема поширена практично у всій державі та у всіх державних установах як на центральному, так і на місцевому рівнях. Корупція є великомасштабною проблемою. Довіра до публічних установ – включно із системою правосуддя – та їхніх представників є критично низькою, і немає ознак покращення ситуації. Корупція не розглядається як ізольована проблема в Україні, оскільки вона вражає все суспільство. Поточний рівень корупції становить реальну загрозу принципам демократії і верховенства права» [21, с. 52].

Ефективна протидія корупції неможлива без глибокого науково обґрунтованого забезпечення антикорупційної діяльності, передусім без об'єктивного аналізу факторів корупції. Рівень такого забезпечення в нашій державі, безумовно, також не можна визнати належним. Монографічні дослідження проблем корупції, які були проведені протягом існування України як незалежної держави Л. І. Аркушою, О.Ф. Гідою, О.О. Дудоровим, В.С. Луконським, М.І. Мельником, Є.В. Невмержицьким, О.С.Новаковим, А.О. Сафоновим, О.В. Терещуком, С.А. Шалгуновою висвітлюють лише окремі проблеми адміністративно-правові, кримінологічні, кримінально-правові або політичні аспекти протидії корупції [1; 5; 7; 9; 12; 13; 14; 15; 16; 25].

Незважаючи на таку увагу вчених слід зауважити, що ряд проблем цієї теми ще нерозкритий або розкритий не повністю. Серед них насамперед слід назвати проблему визначення сутності корупції та її основ; соціальний та політичний аспекти цього явища; фактори та передумови корупції в Україні. Практично майже не розроблена тема впливу соціально-психологічних передумов на рівень корупції в суспільстві.

Чим же пояснюється такий високий рівень корупції в Україні? На це питання єдиної точки зору у вчених немає. Аналіз факторів та причин високого рівня корупції в Україні потребує ґрунтовного і детального дослідження, але автор розгляне декілька аспектів цієї великої проблеми.

Передусім більшість учених вказують на пряму залежність між рівнем корупції і економічним, політичним, соціальним становищем країни. Так,

М.І. Мельник пише: «Слід виходити з того, що корупція як багатоаспектне соціальне явище є своєрідним відображенням політичних, економічних, ідеологічних, управлінських та інших соціальних явищ та процесів, які мають місце у суспільстві та державі» [16, с. 185]. Мельник: корупція – корозія влади.

Автор не заперечує, що існує певний зв'язок між рівнем розвитку економіки, соціальної і політичної сфери та рівнем корупції в суспільстві, особливо це стає очевидним у період кризи, але детермінованого зв'язку тут немає. Про це свідчить практика сучасних розвинутих країн. Деякі достатньо розвинуті країни (наприклад США, КНР, Сінгапур) мають серйозні проблеми з корупцією.

Ще на одну проблему хотілось звернути увагу. Це – історичні джерела, корені корупції в українському суспільстві. Більшість західних учених вважають, що корупція в Радянському Союзі була «помірквана» або значно вужча, ніж у сучасній Україні [20]. Автори абсолютно з цим незгідні. Мову можна вести лише про інші форми чи види корупції (наприклад, замість поширеного сьогодні грошового хабара тоді більше практикували приховані хабари – подарунки, дефіцитні товари, послуги тощо), а величина і розповсюдженість її мало чим відрізнялись від сучасної України. Ілюзія низького рівня корупції створювалась завдяки дозуванню і приховуванню інформації про корупційні злочини. Це підтверджують як сучасники в своїх спогадах [7, 2], так і дослідження вчених [11, с. 135 – 136; 13, с. 17; 14, с. 5 – 6]. По суті вся система номенклатури в радянський період носила корупційний характер.

В.К. Врублевський, який майже два десятиліття був помічником першого секретаря ЦК Комуністичної партії України В.В. Щербинського, зазначив: «Все більш відкритою і нахабною ставали корупція, зловживання владою. ...повсюди зневажали закони і норми моралі, царював безпардонний непотизм, коли родичі обіймали пости влади, і, як крайня стадія розладу, проявилась корупція зверху донизу» [2, с. 44, 158].

Автор погоджується з відомим юристом, державним і політичним діячем С.П. Головатим, що головним джерелом корупції в системі влади є державний апарат, що залишився з радянських часів [11]. Мабуть ніхто не буде заперечувати, що економічна, політична, соціальна ситуація сучасної України кардинально відрізняється від подібної ситуації в Радянській Україні. Тоді постає питання, що ж перейняла сучасна Україна від радянської в сфері розповсюдження корупції? Автори переконані, що це особливі риси суспільної свідомості, тому основні причини широкого розповсюдження корупції в Україні слід шукати в сфері суспільної свідомості, психології.

Таким чином, корені сучасної корупції в Україні слід шукати не в корупційній активності чиновників, а в корупційній активності громадян. Автори у своїх минулих публікаціях проаналізували ефективність антикорупційної політики української держави і прийшли до висновку, що всі антикорупційні документи мають єдиний спільний недолік –

вони спрямовані на обмеження корупційної активності службовців і інших посадових осіб і зовсім не враховують корупційні дії громадян. Тому можна з впевненістю сказати, що досьогодні ми боремося з наслідками, а не причинами цього явища.

Все це привело до того, що в суспільній свідомості деформувалось розуміння корупції як негативного явища. Соціологічні дослідження свідчать, що значна частина громадян України не відноситься до корупції як негативного явища і вважає, що за допомогою корумпованих відносин (давання хабарів, використання службових можливостей родичів, друзів, знайомих, які перебувають на державній службі тощо) можна вирішувати особисті питання. За деякими опитуваннями, приблизно 30% жителів України хоч раз у житті давали хабара [19]. При цьому 2/3 громадян робили це з власної ініціативи, а 86% вважали, що це ефективний метод вирішувати власні проблеми [4].

За даними соціологічного дослідження (загальнонаціонального опитування), яке проводилось в Україні у 2003 р. на замовлення програми «Партнерство за прозоре суспільство», 43% респондентів заявили, що протягом останнього року давали хабарі. При цьому найбільш «активний» прошарок за частотою зіткнень свавілля чиновників становлять представники середнього та малого бізнесу – 59% [17, с. 5, 6].

Про високу готовність до дачі хабарів наших громадян говорять і інші дані цього ж дослідження. Так, лише 8% опитаних спробували активно протидіяти корупційним проявам – 5% із них звернулись до правоохоронних органів, 3% – до громадських організацій або ЗМІ [17, с. 25-34]. Про це ж говорить і М. Коломієць, що попри розуміння проблеми корупції в українському суспільстві, переважає її пасивне сприйняття, хоч більшість громадян (72%) вважає, що потрібно активніше боротися з цим явищем, лише 25% опитаних виявили бажання взяти безпосередню участь в антикорупційних громадських заходах [8, с. 18-19].

Усе це призвело до появи такого явища в українському суспільстві як «суспільна корупція», коли, визнаючи корупцію злом, бачачи необхідність боротьби із цим суспільним явищем, громадяни не просто пропонують, а примушують службовців брати хабар. Дослідник цього явища Радчич С.О. зазначає: «В сучасній Україні корупція існує у трьох проявах: «посадовому», «вимушеному», «суспільному». До першої категорії можна віднести відносини між людьми, за яких одна людина цілеспрямовано користується своїм соціальним статусом для отримання додаткового прибутку. До категорії «вимушеної» корупції можна віднести стосунків між людьми, за яких одна людина вимушена користуватися привілеями свого соціального статусу внаслідок матеріальної незабезпеченості – це, наприклад, взаємовідносини між бідними вчителями шкіл та батьками учнів. І, нарешті, «суспільна» корупція відзначається тим, що ініціатива іде не від посадовця або людини з вищим соціальним статусом, а навпаки, від людини, яка хоче завдяки хабару, домогтися конкретних результатів [18].

Те, що корені корупції слід шукати в системі по-

глядів і переконань людей відмічають ряд учених. Як вважає, відомий російський філософ С.Н. Лазарев, невміння любити та правильно мислити – це головна причина злочинності. Можна погодитися з ним і в тому, «що ніякі законодавчі акти і інструкції не можуть стримати людину від вчинення злочину, якщо вона аморальна і ніяка кара не зупинить людину, якщо в її душі немає любові і головним для неї являється шматок хліба» [9].

Як зазначає С. В. Степашин, «корупція – не просто хабарі, не просто зловживання службовим становищем, не просто завуальовані види підкупу чиновників. Це хвороба більш глибока, яка має у своїй основі психологічну установку використовувати державну службу як невичерпне джерело для досягнення корисливої мети» [22, с. 2].

Найбільш повно вплив соціально-психологічних факторів на розповсюдження корупції в Україні дослідив Мельник М.І. у своїй монографії – «Корупція – корозія влади»: «Морально-психологічні фактори значного поширення корупції в Україні пов'язані з такими основними моментами.

По-перше, із втратою моральними засадами свого колишнього статусу і значення у функціонуванні суспільства і регулюванні суспільних відносин (йдеться про деморалізацію суспільства, девальвацію моральних цінностей).

По-друге, соціально-економічною і політичною нестабільністю суспільства, яка породжує у громадян, у тому числі осіб, уповноважених на виконання функцій держави, серед значної частини чиновництва дух невизначеності і непевності у завтрашньому дні.

По-третє, послабленням імунітету суспільства до корупції та антикорупційної мотивації суспільства, що обумовлюються: 1) перетворенням корупційних відносин з соціальної аномалії на соціальну норму (правило поведінки); 2) сприйняттям громадськістю корупції як невід'ємного елемента суспільних відносин; 3) невірою значної частини населення в серйозність намірів політичного керівництва щодо протидії корупції та в можливість відчутних позитивних зрушень у цій сфері; 4) атмосферою правового нігілізму та безкарності за порушення закону.

По-четверте, невизнанням значною частиною населення корупції соціальним злом, нерозумінням її суспільної небезпеки для суспільства, держави, окремої особи.

По-п'яте, корінними змінами світогляду, ідеологічних орієнтацій громадян нашої держави, які стосуються, у тому числі, і сфери публічної влади, функціонування її інститутів, професійною та моральною деформацією частини керівників і посадових осіб, що займають відповідальні посади, яка виявляється у вчиненні або поблажливому ставленні до корупційних діянь, порушень службової етики.

По-шосте, з поширенням корисливої спрямованості у діяльності службовців публічної сфери, їх готовності до порушення закону та норм моралі, а також зорієнтованістю значної частини населення на протиправне вирішення життєвих питань.

По-сьоме, наявністю та сильним впливом психо-

логічних стереотипів стосовно переваги державних засобів та підпорядкованості їм громадських форм у регулюванні суспільних відносин» [13, с.202].

Автори в цілому погоджуються з подібною класифікацією, але вважають, що деякі положення потребують суттєвого обґрунтування. Так, перше положення викликає певний сумнів, навряд чи можна говорити про «деморалізацію» і «девальвацію моральних цінностей» в сучасному українському суспільстві, а якщо і відбуваються якісь негативні явища то з чим їх порівняти? Якщо з радянським періодом, то навряд чи рівень моралі в тоталітарному суспільстві був вищі, ніж у сучасному.

Доцільно звернути увагу на четверте положення, з яким автори повністю погоджуються. В сучасному українському суспільстві склалася унікальна ситуація – коли більшість населення в цілому осуджує корупцію, особливо в вищих ешелонах влади, і в той же час активно бере участь у корупційних відносинах, міркуючи приблизно так: «Корупція – це погано, вона завдає великої шкоди суспільству і державі, але така шкідлива корупція існує там, десь у верхах. Нікому нічого поганого не буде, ніякої шкоди державі і суспільству я не завдам, коли за декілька гривень пришвидшу отримання довідки, яка і так мені належить по праву». Така психологічна установка сприяє формуванню серед населення одного з найбільш небезпечних міфів про корупцію – «дрібна корупція» нікому не шкодить. Усе це є наслідком відсутності достатньої інформації і знань про негативну суть корупції в тому числі і «дрібної».

Вирішення цієї проблеми, на наш погляд, знаходиться, частково, у компетенції державної влади. Проблема подолання корупції перетворюється на проблему формування суспільного світогляду, а це вже є прерогативою освіти. Саме освіта як шкільна, так і вузівська має взяти на себе місію поступової зміни світогляду українського суспільства, що сформувався внаслідок багаторічних історичних тенденцій. Основна роль лягає на плечі державної ідеології, що має діяти через такий інститут соціалізації як освіта.

Автор проаналізував навчальні програми в школах і вищих навчальних закладах, і переконався, що будь-якої, мінімальної, антикорупційної освіти в Україні, на загальнонаціональному рівні, поки що нема, якщо не враховувати експеримент лабораторії громадянської освіти «Пошук» при Товаристві Лева, яка допомагає вчителям розробляти програми факультативних занять з теми протидії корупції в Луцьку, Львові, Рівному. Подібні уроки повинні стати в школі обов'язковими і досвід цих міст потрібно поширити на всю Україну.

У розробці програм факультативу для старшокласників з протидії корупції задіяні в основно-

му – вчителі права та історії, а також соціальні працівники. Вчителі беруть участь у чотирьох навчальних сесіях (семінарах). Спершу вони за допомогою тренерів «Пошуку» ознайомлюються з питаннями: «Що таке корупція?», «Які є види корупції?», «Яким є законодавство України щодо протидії корупції?». На другому етапі відбувається сам процес розробки програми факультативу для 10-11 класів. Вчителі ознайомлюються з інтерактивними методиками навчання, а потім на їхній основі розробляють заняття за програмою, яку вони самі склали [3].

Таким чином, стає очевидним, що на загальнонаціональному рівні заходи у сфері антикорупційної освіти, крім деяких розрізнених спроб українських та зарубіжних громадських організацій, не є комплексними і відповідно не можуть бути дійовими та ефективними. В той же час необхідність такої освіти не потребує доведення. В школах відбуваються уроки екологічного, сексуального виховання, а вивчення основ антикорупційної поведінки, з чим зіштовхуються фактично всі громадяни України, не проводиться. Авторі вважають, що необхідно розробити довгострокові програми антикорупційного навчання, яке повинно проводитись у старших класах школи і на першому курсі вищих навчальних закладів. Таким чином, можна буде закласти основи нового мислення молодого покоління, що дасть змогу здійснити зміни в справі протистояння корупції на загальнодержавному рівні. Підкреслюючи психологічне коріння корупційної поведінки, все ж, на мій погляд, слід виходити з того, що особа, яка стає на шлях вчинення корупційних діянь, не є, так би мовити, корумпованою від природи. Корумпованих рис поведінка особи набуває в процесі її власної соціалізації. Отже, стане чи не стане особа на шлях корупції залежить не стільки від того, які традиції чи психологічні установки увібрала від народження, а від того, в якій суспільній атмосфері вона зросла, який психологічний клімат панував навколо неї, які вчинки визнавали аморальними, а які з боку моралі заохочували. Іншими словами, йдеться про суспільну свідомість, в якій фокусується надзвичайно багато аспектів суспільного життя, у тому числі ставлення громадян до закону та їх реакція на корупцію. Враховуючи усе вище викладене, автори з впевненістю можуть твердити, що: незважаючи на велику увагу вчених до проблем корупції ряд проблем цієї теми ще нерозкриті або розкриті не повністю; корені сучасної корупції в Україні слід шукати не в корупційній активності чиновників, а в корупційній активності громадян; проблема подолання корупції перетворюється на проблему формування суспільного світогляду, а це вже є прерогативою освіти; виникла гостра потреба в створенні загальнонаціональної системи антикорупційної освіти.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аркуша Л. Коррупция - элемент организованной преступной деятельности // Юридический вестник. - 2000. - № 2. - С. 118-121.
2. Врублевский В.К. Владимир Щербичкий: правда и вымыслы: Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды, факты. - К.: Довіра, 1993. - 254 с.
3. «Вчителі краще знатимуть, як розповідати старшокласникам про корупцію» [Електронний ресурс]. // Режим доступу: www.khpg.org.

4. До літа – з «Чистими руками» // *Голос України*. – 1997. – 4 березня.
5. Дудоров О. Корупція. Варіації на теми хабарництва // *Віче*.- 1994.- №8.- С. 51-54.
- 6.С. Головаха, А. Горбачик, Н. Панін. Україна та Європа: результати порівняльного соціологічного дослідження. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006.
7. Інтерв'ю з О. Калугіним. Корпорація вбивць // *Московский комсомолец в Украине*. – 1999. – 9 – 16 вересня.
8. Коломієць М. Страшніше за корупцію - психологія пасивної людини // *Економічний часопис XXI*- 2003.- № 10.- С. 18-21.
9. Лазарев С.Н. Диагностика карми. Книга 12. – СПб., Санкт-Петербург. С.129 – 130.
10. Леонід Плющ. Гласність і період після гласності // *Кур'єр ЮНЕСКО (корупція)*.- 1996. - С.30 - 32.
11. Литвак О.М. Держава і злочинність: Монографія. – К.: Атіка, 2004. – 304 с.
12. Лукомський В. С. Кримінальна відповідальність за дачу хабара та посередництво в хабарництві: Автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.08 / інстит. держ. і права АН України.- К., 1996.- 28 с.
13. Мельник М. І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність та наслідки, заходи протидії). – К.: *Юридична думка*, 2004. – 400 с.
14. Мельник М. І., Хавронюк М. І. Правові та організаційні заходи протидії корупції: зарубіжний досвід // *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*.- 1998.- № 4.- С 119-134.
15. Невмержицький Е. В. Корупція як соціально-політичне явище: особливості проявів і механізми подолання в сучасній Україні: Дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Ін-т держ. і права НАН України.- К., 1999.- 19 с.
16. Панченко П.М. Да не дрогнет рука. Практические советы тем, кто дает и берет «взятки». – Н. Новгород: *НОМОС*, 1995. – 102 с.
17. Погляд громадян на проблему корупції в Україні: Аналітичний звіт за результатами соціологічного дослідження (загальнонаціональне опитування) / Підготовлено Центром «Імідж-Контроль» для програми «Партнерство за прозоре суспільство». – К., 2003. – 94 с.
18. Радчич С.О. «Суспільна корупція як ментальна особливість нації. // *Держава і глобальні соціальні зміни: історія, теорія, ідеологія: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. соціол. 28-29 жовтня 2010р.* – К.:НТУУ «КПІ», 2010. – с.205-206.
19. Сагула Т. По данным социологов, около 30 процентов жителей Украины хоть раз в жизни давали взятку // *Факты*.- 2000. – 16 серпня.
20. Скофенко А. Взяткоэкономика // *Зеркало недели*. – 1996. – 16 листопада.
21. «Спільні перший та другий раунди оцінювання. Оціночний звіт по Україні» [Електронний ресурс]. // Режим доступу: <www.soe.int/gresco>.
22. Степашин С. Против криминализации России // *Российская юстиция*.- 2000.- № 1.- С. 2-3.
23. Українське суспільство 1994 – 2004. Моніторинг соціальних змін. – К.: Інститут соціології НАН України, 2004.
24. Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг. – К.: Інститут соціології НАН України, 2003.
25. Шалгунова С. А. Питання попередження хабарництва та корупції в органах внутрішніх справ // *Конституційні гарантії захисту людини у сфе-рі правоохоронної діяльності: Мат. наук.-практ. конф. (24-25 вересня 1999 р.)*.- Дніпропетровськ: Дніпропетровський юридичний інститут МВС України, 1999.- С 231-238.